

EPSKA FORMULA KAO INSTRUMENT ČUVANJA ORIJENTALIZAMA U BOSANSKOME JEZIKU

Sažetak: Glavna hipoteza ovoga rada jeste da je epska formula – kao instrument kojim se uči i sastavlja ali i prenosi tradicionalna usmena građa, tako da se prenose i jezička sredstva koja čine epske formule – ujedno instrument kojim se prenose odnosno čuvaju orijentalizmi, kao tipična crta bosanskoga jezika. Za razumijevanje ove hipoteze važno je istaći da se orijentalizmi na južnoslavenskom prostoru javljaju po dolasku Osmanlija, odnosno u isto vrijeme kada se bošnjačko usmeno pjesništvo počinje razvijati, a kako je epsko pjesništvo zasnovano na epskoj formuli, tako su u strukturu epskih formula bile inkorporirane orijentalne leksičke jedinice, koje su se, prema definiciji epske formule, ponavljale i na taj način prenosile iz jedne u drugu generaciju, tj. očuvalе u širokoj rasprostranjenosti do danas. Istraživačkim korpusom ovoga rada bit će zbirka pjesama koje je sakupio Milmann Parry, a naslovljena je kao *Srpskohrvatske junačke pjesme* (objavljena 1953. godine).

Ključne riječi: epska formula, orijentalizmi, bosanski jezik, *Srpskohrvatske junačke pjesme*

1. Uvod

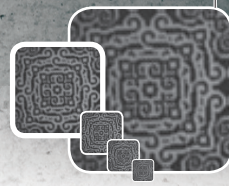
Bošnjačko epsko pjesništvo,¹ koje ima višestoljetnu tradiciju, karakteriziraju dvije osnovne odlike koje ga čine zasebnim i jasno diferen-

¹ Pod bošnjačkim epskim pjesništvom u ovome radu podrazumijeva se epska tradicija Bošnjaka iz Sandžaka i Bosne, područja koja su u historijskom trajanju, iako često odvojena državnim granicama, povezana vjekovnim zajedničkim kulturnim strujanjima.

ciraju od drugih južnoslavenskih epskih tradicija. Prva odlika tiče se osjećanja vezanosti za prošlost (konzervatizma) odnosno ograđivanja od zahtjeva modernog doba te čuvanja tradicije kao izražaja socijalno-kulturnih konzervativnih težnji, a taj konzervatizam je doprinio srazmjerno dugom trajanju bošnjačke epike (Schmaus 1982: 347–348). Zahvaljujući upravo konzervatizmu bošnjačkih epskih pjevača, bošnjačke epske pjesme sačuvale su i razvile mitske uzore (slike) bolje od kršćanske tradicije koja je krenula ka hajdučkim, kleftskim i historijskim pjesmama (Lord 1974: 66). Dužina pjesama bošnjačkih epskih pjevača druga je značajna odlika bošnjačke epske tradicije. Naime, te pjesme bile su znatno duže (3-4 puta) negoli pjesme kršćanske tradicije, zbog čega su ustvari početkom 30-ih godina 20. stoljeća postale predmetom izučavanja tzv. američke homerološke škole.

2. Američka homerološka škola

Milmann Parry, osnivač i utemeljitelj američke homerološke škole, bavio se istraživanjem načina na koji su komponirani homerski epovi. M. Parry tradicionalnu teoriju 19. stoljeća, prema kojoj su dugi epovi nastali povezivanjem kraćih balada u cjelinu, smatrao je netačnom u odnosu prema Homerovim pjesmama za koje je tvrdio da pripadaju jednom pjevaču. Stoga su mu bili interesantni bošnjački epski pjevači koji su umjeli da pjevaju duže pjesme (pjesme od 1.000 ili 2.000 stihova bile su uobičajena pojava) pa je odlučio da obavi istraživanja i bošnjačke usmene poezije s ciljem da utvrdi proces učenja, sastavljanja i prenošenja epskih pjesama kako bi komparativnom metodom dokazao svoju pretpostavku. U ljeto 1935. godine u Novom Pazaru susreo je Avdu Međedovića i tada je snimio najduže epske pjesme Južnih Slavena (Buturović 1992: 31). Naime, jednom prilikom Avdo Međedović slušao je drugog pjevača kako kazuje pjesmu od 2.376 stihova, da bi on na osnovu te pjesme, a oblikujući je čestim epskim digresijama te ukrašavanjem pjesme, otpjevao 12.389 stihova, što je bio dokaz da duge epske pjesme,

dužine Homerovih pjesama, nisu nastale povezivanjem balada, nego da ih je mogao otpjevati jedan epski pjevač. Nakon Parryjeve smrti (1935) Albert B. Lord, Parryjev učenik – u traganju za odgovorom na pitanje o načinu na koji usmeni pjevači sastavljaju, uče i prenose epske pjesme – nastavit će rad na terenskim istraživanjima. Teoriju o usmenom stvaralaštvu, koju je Parry začeo, Lord će razvijati tokom godina svog istraživačkog rada, da bi je 1960. godine obrazložio u naučnoj studiji *Pjevač priča* (*The Singer of Tales*).

3. Epska formula

Za teoriju o usmenoj formi i načinu sastavljanja usmene pripovjedne poezije izuzetno važno je razumjeti da usmeni pjesnik sastavlja tokom samog izvođenja – improvizira. Za razliku od književnog (pisanog) spjeva kod kojeg postoji izvjestan vremenski raspon između sastavljanja i izvođenja, u usmenom spjevu taj vremenski raspon ne postoji usljed toga što “su sastavljanje i izvođenje dva vida istog trenutka” (Lord 1990: 37). Postavljaju se pitanja: kako usmeni epski pjevač stvara u trenutku izvođenja, kontinuirano kazuje odnosno pjeva pjesmu, uzimajući u obzir da su usmene epske pjesme duge i po nekoliko stotina ili hiljada stihova, u čemu se ogleda to umijeće stvaranja stihova usmenih epskih pjevača?

Samo stvaranje usmene epske pjesme, nastale iz duha kolektiva, zasnovano je na načinu kojim nastaju stihovi – načinu učenja, sastavljanja i prenošenja stihova s generacije na generaciju, a “on se sastoji u građenju metričkih stihova i polustihova posredstvom formula i formulnih izraza i građenju pesama korišćenjem tema” (Lord 1990: 21). Pod epskom formulom misli se na *skupinu riječi koja se redovno koristi pod istim metričkim uvjetima da izrazi datu osnovnu ideju*, dok se pod formalnim izrazom označava stih ili polustih konstruiran prema obrascu formule. Lord određuje temu kao ponovljene događaje i opisna mjesta u pjesmama.

Pod “skupinom riječi” podrazumijevaju se često ponavljani polustihovi i stihovi – “ponavljane fraze” (Lordova sintagma) – nastali kao rezultat prenošenja postojeće građe epskog pjesništva, s jedne, i polustihovi i stihovi ukalupljeni u već razvijeni mehanizam epskog pjesništva, s druge strane. Ponavljane fraze služe kao koheziono sredstvo prilikom umjetničkog organiziranja stihova i pjesama, stoga su one umnogome korisne za pjevača prilikom brzog sastavljanja pjesme.

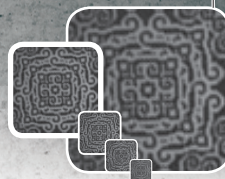
3.1. Načini kreiranja epskih formula

Općenito uzevši, postoje dva načina kreiranja epskih formula. Prvi i jednostavniji način predstavljaju ponavljani cijeli stihovi i ponavljani polustihovi, bilo prvog bilo drugog dijela stiha. U pitanju je tehnika korištenja ponavljanih fraza koje je epski pjevač čuo i zapamtio od svojih učitelja u toku prvog i koje je usvojio tokom drugog stadija svoga razvoja. Međutim, epski pjevač ne može zapamtiti dovoljan broj fraza kako bi otpjevao pjesmu. Drugi i esencijalni način kreiranja epskih formula, koji epski pjevač razvija u toku trećeg stadija svoga razvoja, predstavlja stvaranje epskih formula po uzoru na druge formule, tj. putem analogije s drugim formulama. Stoga epski pjevač mora naučiti da stvara fraze kako bi otpjevao pjesmu, pri čemu uglavnom jedna riječ ili jedan formulni obrazac sugerira da različite formule pripadaju jednoj shematski strukturiranoj vrsti formula ili jednom formulnom obrascu.

3.1.1. Ponavljani stihovi i polustihovi

Brojni su primjeri ponavljanih cijelih stihova u *Pjesmama*, npr.: *sultan Selim, od svijeta sunce; na gaziju Đerđeljez Aljiju; bajraktare surugun učinijo; čini lj' staroj hizmet u odaji; šenluk čini od Zadara bane; svoju ljubu ničah učinijo; jedan derman učini mi, bane* itd.²

² Ovi ali i svi ostali primjeri u ovome radu ekscerpirani su iz Parry-Lordove zbirke epskih pjesama.

Formule kao ponavljani cijeli stihovi imaju posebnu ulogu u epskim pjesmama. Pošto epski pjevači imaju izuzetno zahtjevan zadatak da kontinuirano sastavljaju u toku samog izvođenja – da ne prekidaju izvođenje – nerijetko “prave pauze” tako što ponavljaju iste stihove jedne za drugim i na taj se način pripremaju za daljnje sastavljanje stihova, npr.:

*Što je mene Fata prekorila,
Prekorila, pa me zasramila,
Prekorila, pa me zasramila!
 Ako neću curu ju hizmetu.*

Još su brojniji ponavljani polustihovi, među kojima su najfrekventniji oni koji su sačinjeni kombinacijama imena, prezimena kao i titula i naznaka porijekla epskih likova. Neki od često ponavljanih polustihova jesu: *davor, doro, davor, dobro drago; davor, doro, dobro moje drago; tu spremijo, jopet načinijo; nemaše him Velagić Seljima; mogah reći, Velagić Seljima; pa s sobom Velagić Seljima; i kraj njega Velagić Seljima itd.*

3.1.2. Modeli stvaranja epskih formula po uzoru na druge formule

Ilustrativan primjer za stvaranje epskih formula može predstavljati serija modela s upotrijebljenom imenicom *konj* budući da se često ponavlja u epskim pjesmama, ali i zahvaljujući tome što se “epski duh starije bošnjačke kulture gotovo uopće ne može zamisliti bez prisustva konja” (Kalajdzija 2010: 721).

Model 1. Jedan od polustihova u kojem se javlja imenica *konj* jeste kombinacija jednosložnog prijedloga, dvosložnog oblika imenice *konj* u svim padežima i obama brojevima, osim u nominativu jednine te u dativu, instrumentalu i lokativu množine, te trosložnog oblika naznake vrste ili rase konja, stoga se ovaj tip (drugog) polustiha

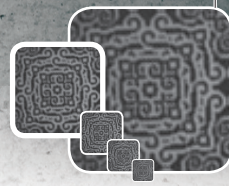
obrazuje prema obrascu 1 – 2 – 3. Formule nastaju zamjenjivanjem jednog prijedloga drugim te supstitucijom jedne naznake vrste ili rase konja drugom, npr.:

mrtav Đeloš sa konja dogata; izmače se do konja dorata; pa kad side do konja dorata; pa se skide sa konja dorata; dokljen side do konja dorata; proturiše pro konja dorata; pa sad dođe kod konja dogata; zasedođe na konje menzile; a turi je na konja eždralja; više Talje sa konja kuljaša; više bane za konja ždralina; izbi dedo na konja labuda i sl.

Na osnovu ovih primjera moguće je zaključiti sljedeće: a) jedna riječ ili jedan formulni obrazac otvara mjesto različitim riječima u formulnom izrazu jednog modela formule, b) promjenom jednog dijela jedne formule nastaje druga formula na osnovu kalupa već postojeće formule. Naprimjer, razlika između polustihova *pa sad dođe kod konja dogata*, *mrtav Đeloš sa konja dogata* i *pa ga eto do konja dogata* jeste samo u prijedlozima *kod*, *sa* i *do*, budući da je riječ o jednosložnim prijedlozima, dok se ostatak formule ponavlja; ili razlika između polustihova *a turi je na konja eždralja* i *Meho svrnu na konja dorata* je u vrsti konja, dok ostala dva dijela formule ostaju nepromijenjena; postoje i različite formule samo s jednim leksički istim dijelom, dok su ostala dva dijela različita, a nastale su prema jednom formulnom modelu, npr.: *izbi dedo na konja labuda*, *više bane za konja ždralina*, *više Talje sa konja kuljaša*.

Model 2. Sadržajno srodna, a formom drugačija od prethodne jeste kombinacija s imenicom *konj* u *Pjesmama*³ nastala prema obrascu drugog polustiha 2 – 4, tj. spajanjem imenice *konj* u dvosložnom obliku i četverosložne imenice koja ukazuje na vrstu ili rasu konja. Formule nastaju zamjenjivanjem jedne naznake vrste ili rase konja drugom, npr.:

³ Kao kraći oblik za *Srpskohrvatske junačke pjesme* u radu će se koristiti naziv *Pjesme* (uz: Parry-Lordova zbirka epskih pjesama).

pa pokupit' konje sedljenike; i zajagmit' konja ćuljejhana; a mašala konja ćerkadije; e, mašala, konja ćarkidije; i vodu him konje ćuljehane; na dobrieh konja hranjenika; prifatite konje menzetile; i hranjeni konji tavljenici i sl. Ista shematska struktura je u primjerima: na alata konja halovita; hej, dorata konja lijepoga; i đephanom konje tovarene; na zekana konja širokoga; na kulaša konja širokoga; sve pod njima konji alatasti; dlaka beše konju kulatasta; na zekana konja debeloga i sl.

Druga riječ ovoga polustiha nije imenica koja ukazuje na vrstu ili rasu konja, kao u prvoj grupi ovog formulnog obrasca, već četverosložni opisni pridjev koji se odnosi na imenicu *konj*. Formule nastaju zamjenjivanjem jednog četverosložnog opisnog pridjeva drugim opisnim pridjevom s istim brojem slogova.

Model 3. Veću grupu stihova formulnog obrasca drugog polustiha 2 – 4 čine formule od dvosložnog oblika imenice *konj* i četverosložnog oblika glagola, a formule nastaju zamjenjivanjem jednog četverosložnog oblika glagola drugim oblikom glagola s četiri sloga, npr.:

ta put bego konje povratijo; pa ćemo mi konje izbaviti; pa ćemo mi konje izvoditi; đogatu se konju zakljinjaše; pa đogatu konju besedaše; ko će njemu konje pokloniti; kako bi ti konje pokupijo; dok je dobra konja juzdržala.

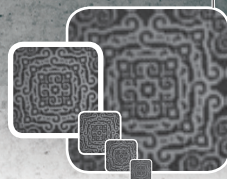
Kada jednom ovlada ovim načinom stvaranja epskih formula, epski pjevač nastavlja proces stalnog umnožavanja, ponovnog kombiniranja i preoblikovanja formula, pri čemu usavršava i obogaćuje svoje umjetničko pjevanje. Otuda postaje razumljivo da epski pjevač može otpjevati pjesmu od više hiljada stihova tokom jednog kontinuiranog izvođenja – zato što se služi tradicionalnim, ponavljanim epskim formulama i gradi nove “skupine riječi” na bazi već postojećeg tradicionalnog repertoara formula, a u čemu je zapravo sadržan najveći iskorak Parry-Lordove teorije i njihova otkrića u odnosu na tradicionalne teorije o epskom pjesništvu.

4. O orijentalizmima kao jednoj od tipičnih crta bosanskoga jezika

Neosporno je da svaki svjetski jezik ima, pored domaćih, strane riječi koje je primio u sistem svoje strukture na leksičkom nivou; u pitanju su lingvističke posuđenice, kao jedan od oblika miješanja jezika. Lingvističko posuđivanje “moralo se javljati tijekom povijesti jer su jezici dolazili u kontakt i počeli utjecati jedni na druge u raznim oblicima i raznim okolnostima” (Filipović 1971: 91).

U pogledu bosanskoga jezika, najčešće posuđivane leksičke jedinice su orijentalizmi (turcizmi). Uz dosljednost u izgovoru velara *h*, rasprostranjenost orijentalizama tretira se najmarkantnijom, tipičnom jezičkom crtom govora Bošnjaka (Jahić 1991: 15), stoga se bosanski jezik na leksičkom nivou ima smatrati simbiozom slavenskih riječi, kao temeljem naslijeđenog leksičkog fonda, i orijentalizama kao nadogradnjom toga temelja. Orijentalizmima se ne smatraju samo riječi orijentalnog porijekla – turskog, arapskog, perzijskog – nego i one “koje su preuzete posredstvom ovih jezika, a porijeklom su hebrejske, grčke, latinske i slično, i koje imaju barem jedan element (makar jedan morfem) orijentalnog porijekla” (Vajzović 1999: 11).

Pošto jezička srodnost između bosanskoga i orijentalnih jezika nije uvjetovana unutarlingvističkim razlozima, dakle nije u pitanju genetska niti tipološka srodnost, uzroci orijentaliziranja leksičke bosanskoga jezika očituju se u izvanlingvističkim elementima, zapravo u kontaktnoj jezičkoj srodnosti. Prije svega, orijentalizmi “u živoj upotrebi iskaz su viševjekovne tijesne vezanosti za orijentalnu materijalnu kulturu, preko koje se, naravno, uspostavljaju i bliske veze s duhovnom kulturom na Istoku” (Jahić 1991: 47), a u čemu islam i Kur’an imaju veoma važnu ulogu. Zapravo, misli se na srodnost uvjetovanu dodirima orijentalnih jezika, kultura i civilizacija s ovdašnjom materijalno-duhovnom tradicijom; zatim na školovanje pojedinaca iz Bosne i Hercegovine u

Istanbulu i drugim osmanskim gradovima; na migracije stanovništva i dr.

Međutim, za samo čuvanje orijentalizama kao sastavnog dijela posuđene leksike bosanskoga jezika vrlo važnu ulogu imale su – pored pojedinaca koji su po povratku iz Istanbula širili orijentalizme na ovim prostorima – (narodne) epske pjesme Bošnjaka, “koje su, usljed prilika u kojima su nastajale, protkane mnoštvom riječi istočnjačkog porijekla, a zabilježene su i sačuvane kao omiljena usmena tradicija” (Škaljić 1985: 12). Pojedinci koji su se školovali u Istanbulu i vraćali se u Bosnu i Sandžak mogli su doprinijeti širenju orijentalizama među bošnjačkim stanovništvom, kako to navodi A. Škaljić, ali, smatram, to nije mogla biti osnova na kojoj može biti izgrađen dovoljno jak sistem kojim bi se orijentalizmi mogli prenositi iz generacije u generaciju i očuvati kao svojstvena leksika bosanskoga jezika. Jedino je sistem stvoren u okvirima kolektivnog stvaralaštva mogao biti čvrstim temeljem za očuvanje orijentalnih riječi do danas. Taj sistem za bosanski jezik predstavljaju isključivo bošnjačke epske pjesme, dakle, ne i pojedinci.

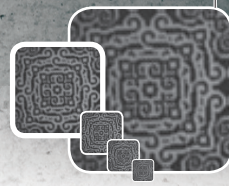
Posmatrano iz današnje perspektive, ono što najviše nedostaje naučnim radovima u tumačenju i određivanju orijentalizama tiče se instrumenta čuvanja ove leksičke građe. Činjenica da se orijentalizmi susreću u epskim pjesmama, kao i u literarnim tekstovima književnika novijeg vremena, konstatacija je posljedičnosti pojavljivanja orijentalizama. Uzroke i mehanizme čuvanja orijentalizama u bosanskome jeziku, koji se javljaju dolaskom Osmanlija na ove prostore, dakle riječ je o šestostoljetnom procesu, moguće je pronaći i temeljiti na instrumentu konstruiranja i prenošenja bošnjačkih epskih pjesmama, a taj instrument jeste epska formula. Polaznu premisu za ovaj zaključak treba tražiti u samoj prirodi epskih formula jer su one “tako prilagođene (adaptirane) da odražavaju kulturnu, društvenu, vjersku i političku stvarnost svoga vremena” (Lord 1974: 74), a kako su orijentalizmi rado prihvaćeni kod islamiziranog stanovništva Bosne i Sandžaka zbog naglašavanja duhovnog identiteta Bošnjaka,

tako su repertoar epskih formula bošnjačkih pjevača morale činiti i one formule u čijem su sastavu orijentalizmi bili inkorporirani. Zbog široke rasprostranjenosti orijentalizama kako u bošnjačkim epskim pjesmama tako i u bosanskome jeziku općenito te epske formule pripadaju bošnjačkoj zalihi formula.

Zasnivajući se na mitskim, a ne na historijskim uzorima, što je slučaj s kršćanskom epskom tradicijom, Lord ističe da je “muslimanska tradicija pjesme (je) bila takva da je osigurala osnovni kontinuitet sa dalekom prošlošću, isto kao što je pomogla da se iz prastarog materijala razvije poetska struktura koja istinski zaslužuje ime epike” (Lord 1974: 83), što na leksičkom nivou bošnjačkih epskih pjesama implicira da su od samog početka njihova razvoja te pjesme bile protkane orijentalizmima, kao članovima epskih formula, te su ponavljanjem epskih formula pod istim metričkim uvjetima zapravo ponavljani i orijentalizmi te se prenosili iz jedne u drugu generaciju, a na taj način se ostvario kontinuitet u korištenju ovog leksičkog sloja od 15. stoljeća, jer “sredstva poetskog prikazivanja mogu se ponavljati, na isti način kombinovati i obnavljati u različitim epohama” (Vinogradov 1971: 201). Prema tome, na osnovu inkorporiranosti orijentalizama u epske formule već u početku razvijanja ovoga vida književnog stvaralaštva stvoren je sistem kojim je, zahvaljujući konzervativizmu bošnjačkih pjevača, ovaj leksički sloj sačuvan do danas u širokoj rasprostranjenosti. (Dakako, epska formula je jedan od instrumenata, a ne jedini, čuvanja orijentalizama u bosanskome jeziku.)

5. Orientalizmi u Pjesmama

U *Pjesmama* je evidentirano ukupno 685 orijentalizama. Ovaj, ipak, mali broj orijentalizama u *Pjesmama*, s obzirom na to da je u pitanju zbirka pjesama od 300 stranica (preko 10 hiljada stihova), uvjetovan je čestim ponavljanima koja su u funkciji izgradnje epske formule. Upravo su ta epska ponavljanja suštinski važna za sami proces

čuvanja orijentalizama u epskim pjesmama i bosanskome jeziku uopće.

5.1. Orijentalne imenice

Od 685 orijentalizama imenica je 575. Imajući u vidu vanjezički karakter srodnosti između bosanskoga i orijentalnih jezika koji je rezultirao orijentalizmima na leksičkom nivou bosanskoga jezika, “pojavi se mnogo pojmova i ustanova koje su primane zajedno sa nazivima za njih” (Filipović 1971: 93), dakle i riječi kojima su imenovane, stoga je očekivana ova brojčana nadmoć imenica naspram drugih vrsta riječi.

Najfrekventnije su one orijentalne imenice koje čine epske formule konstruirane pomoću imena i prezimena junaka, njihovih titula te naznaka njihovog porijekla. Međutim, najbrojniju grupu orijentalnih imenica čine apstraktne imenice. S obzirom na to da tematika epskih pjesama korespondira s, prije svega, događajima i junacima, tako da epski pjevač glorificira prošlost kolektiva iz kojeg potječe, prividno se ne može objasniti veliki broj apstraktnih imenica (ukupno 89) u *Pjesmama*. No, razlog nije tematske prirode nego je u pitanju tehnika građenja stihova. Naime, većina apstraktnih imenica dio je epske formule nastale prema modelu: dvosložni oblik apstraktne imenice orijentalnog porijekla + četverosložni oblik glagola (*u*)činiti.⁴

5.1.1. Orijentalne (apstraktne) imenice i glagol (*u*)činiti

Postoje četiri vrste ovoga modela. Prvu i najbrojniju vrstu čine dvosložna apstraktna imenica orijentalnog porijekla i četverosložni

⁴ Glagol (*u*)činiti je nepunoznačni glagol, a cijela konstrukcija ima jedno značenje i to ono koje preuzima od imenice uz koju stoji glagol (*u*)činiti (koji je u potpunosti u ovim primjerima podređen zahtjevima metrike). Prema tome, *selam / haber / sabur... + (u) činiti* znači *pozdraviti, obavijestiti, strpjati se*.

oblik glagola (*u*)činiti koji zajedno zauzimaju poziciju drugog polustiha, dakle popunjavaju formulu nastalu obrascu 2 – 4, npr.: *noćas ćemo **konak učiniti**; ta put Dojčić **ćeif učinijo**; i sa sestrom **halal učinijo*** i sl.

Dvosložna apstraktna imenica orijentalnog porijekla i dvosložni oblik glagola *činiti* koji su zajedno u poziciji prvog polustiha (nastalog prema obrascu 2 – 2) pripadaju drugoj vrsti ovoga modela: ***sabur čini dok oprimim vojsku**; **šenluk čini jod Zadara bane*** i sl., a varijanta ove vrste je dvosložni oblik glagola *činiti* na prvom, a dvosložna imenica na drugom mjestu, također, prvog polustiha: ***čini ćare tvome sibijanu***.

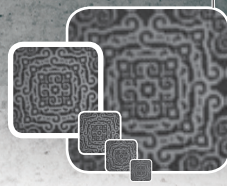
Treću vrstu sačinjavaju dvosložna apstraktna imenica na drugom mjestu prvog polustiha i dvosložni oblik glagola *činiti* na prvom mjestu drugog polustiha: *jedan **derman učini mi, bane**; neka **haber činu** devojka*; ali i dvosložni oblik glagola *činiti* na drugom mjestu prvog polustiha, a dvosložna apstraktna imenica na prvom mjestu drugog polustiha: *ti **učini tembih** na družinu*.

Jedinstven primjer ovoga modela u *Pjesmama* – četvrta vrsta – jeste dvosložni oblik glagola *činiti* na prvom mjestu prvog polustiha, a dvosložna apstraktna imenica na prvom mjestu drugog polustiha, npr.: ***čini lj' staroj hizmet** do ođaka*.

Dakle, epske formule koje se sastoje od glagola (*u*)činiti i orijentalne imenice nastaju zamjenom jedne apstraktne imenice orijentalnog porijekla drugom orijentalnom apstraktnom imenicom, dok se kod glagola (*u*)činiti mijenja samo broj slogova ovisno o polustihu u kojem stoji.

5.1.2. Upotreba sinonimskih oblika

Budući da je epska formula esencijalno zasnovana na zamjenjivanju jednog oblika drugim, srodnim, ovisno o samom trenutku pjevanja /

kazivanja, upotreba sinonimskih oblika riječi, prvenstveno imenica, jedna je od markantnih odlika epske pjesme konstruirane formulom. Za većinu orijentalnih imenica u *Pjesmama* – za koje postoje slavenski sinonimi uopće – može se naći značenjski ekvivalent slavenskog porijekla, npr.:

*kako lježu ljedenoj tamnici;
sljegni brže ljedenu zindanu;*

*pa pogljeda džamu i prozoru;
ona priđe damu i pendzeru;*

*kad je doba od jacije bilo;
kad je vakat od jacije bilo;*

*svi primiše, dobrodošle⁵ daju;
svi primiše, hoždeldije daju.*

Epski pjevači Parryjeve zbirke naporedno koriste i ove sinonime: vojnik (vojska) / *asker*, kuhar / *aščija*, glas / *avaz*, otac / *babo*, vrt / *bašča*, trgovac / *bazardan*, zlo (nesreća) / *belaj*, brico / *berber*, prsten / *burma*, šator / *čador*, trgovište / *čaršija*, pomoć (spas, lijek) / *čara* (*čare*), sablja / *čorda*, panj / *čutuk*, tužba / *dava*, gvožđe / *demir*, car (carstvo) / *devlet*, temelj / *direk*, drum / *džada*, špag / *džep*, odgovor / *dževab*, lađa / *demija*, siromah / *fukara*, šteta (nasilje, zlo) / *gadar*, junak / *gazija*, granica / *hudut*, sreća / *igbal* i sl.

Izbor slavenskog ili orijentalnog oblika (najčešće imenice) prvenstveno je uvjetovan metrikom stiha. Međutim, na osnovu navedenih primjera (*tamnica* / *zindan*, *prozor* / *pendžer*, *doba* / *vakat*, *dobrodošle* / *hoždeldije*) jasno se može zaključiti da je epski pjevač mogao upotrijebiti i orijentalni i slavenski oblik, a da pritom ne naruši metričku uređenost stiha. Imajući u vidu da epske pjesme izvode pred

⁵ Epski pjevači Parry-Lordove zbirke pjesama nerijetko koriste “usmenopoetske neologizme” (Kalajdžija 2012: 549–561) prvenstveno zbog metričkih razloga.

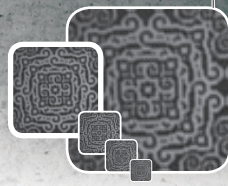
kritičkom publikom koja igra značajnu ulogu u procesu izvođenja epske pjesme (Lord 1990: 43–44), epski pjevači teže obogatiti leksiku svoga stiha, stoga sami izbor oblika, orijentalnog ili slavenskog (ali i općenito uzevši), valja dovesti u vezu i s umijećem improvizacije epskog pjevača, a “njegova vještina improvizacije čvrsto je utemeljena na njegovom vladanju tradicionalnim komponentama” (Lord 1990: 14). U zavisnosti od pjevačeva umijeća da se koristi značenjski istim ili srodnim oblicima različitog porijekla, broj sinonimnih oblika može biti manji ili veći.

5.2. Orijentalni pridjevi

Ukupno 65 pridjeva je orijentalnog porijekla i čine skoro jednu desetinu orijentalne građe u *Pjesmama*. Razlikuju se dva tipa orijentalnih pridjeva.

Prvi tip čine pridjevi – nastali u procesu primarne adaptacije – koji su ili direktno preuzeti iz orijentalnih jezika: *azgin, butum, dilber*⁶, *has, hazur, mahnit, munasib, rahat, rezil, taze*; ili su na orijentalnu (pretežno imeničku) osnovu dodavani orijentalni nastavci (njih ukupno 20), prije svih nastavak *-li*: *čelebi, džamli, hairli, halkali, kafezli, olukli, sedefli, srčali, srmali, turali* itd. Uglavnom je riječ o nepromjenjivim pridjevima. U drugi tip pridjeva – nastalih u procesu sekundarne adaptacije – ubrajaju se pridjevi nastali od orijentalne (pretežno imeničke) osnove dodavanjem slavenskih nastavaka, pretežno nastavka *-ski*, ali i *-in, -ov* i *-ev*. Neki od njih su: *babin, bajramski, čaršijski, čadorski, dušmanski, dželepški, džennetski, kapijski, kaurski, odajski, serdarev, stambolski, sultanski, vezirov, vezirski, zindanski* itd.

⁶ Riječ “dilber” može biti i imenica – *dragan, ljubljenik, ljepotan / dragana, ljubljenica, ljepotica* – ali se u *Pjesmama* koristi isključivo pridjevski oblik ove riječi, tipa *pa dođoše dilber Nastasiji / pa dođoše lijepoj Nastasiji, ali epski pjevač neće koristiti slavenski oblik u ovome stihu jer bi tako narušio metriku stiha. Međutim, ukoliko imenica uz koju stoji pridjev ovoga značenja ima tri sloga, onda će epski pjevač upotrijebiti slavenski oblik: kazuje mu lijepa Fatima.*

5.3. Orijentalni glagoli

Od 685 orijentalizama u *Pjesmama* glagola je 27. Svi glagoli su nastali prema jednom modelu: na orijentalnu osnovu su dodavani slavenski nastavci, i to *-a*, *-ova*, *-isa*, *-ira*, *-iti*, a jedina razlika među njima jeste što su neki – manji broj takvih, svega pet – nastali dodavanjem slavenskih sufiksa na orijentalnu glagolsku osnovu: *begenisati*, *degdisati*, *kondisati*, *kurisati* i *saldisati*, dok su svi ostali, dakle njih 21, nastali dodavanjem slavenskih sufiksa na orijentalnu imeničku osnovu: *ašikovati*, *beharati*, *budaliti*, *dževabiti*, *halaknuti*, *halaliti*, *jagmiti*, *kabuliti*, *kahriti*, *kasapiti*, *konačiti*, *pazariti*, *peškati*, *teslimiti* itd.

5.4. Ostale orijentalne vrste riječi

Ostalih vrsta riječi je znatno manje. Priloga je pet: *badihava* / *badava*, *birden*, *džaba*, *jandan*, *ugur*; uzvika tri: *aja*, *baka*, *hej*; a riječca deset: *aferim*, *aman*, *baš*, *hajde*, *hele* / *helem*, *jalah*, *jok*, *mašalah* / *mašalah* / *mašallah*, *šućur*, *taman*. Oko priloga, uzvika i riječca ne mogu biti izgrađeni sistemi formula, nego se oni pridodaju drugim riječima u polustihovima tako da je njihova osnovna funkcija usklađivanje broja slogova u stihovima metričke prirode. Od svih ovih riječi uzvik *hej* najčešće upotrebljavaju pjevači Parry-Lordove zbirke pjesama, npr.: **hej!** *Aljijo*, *careva gazijo*; **hej**, *Bošnjache*, *izgubijo glavu*; **hej**, *Bošnjaci*, *izgubili glavu*; **hej!** *kad sabra bagdadska kraljica*; **hej!** *Gospođo*, *bagdatska kraljice*; **ej!** *Gazijo*, *Derđeljez Aljijo* itd.

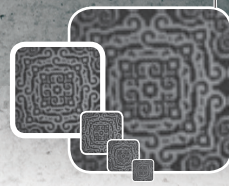
Jasno je da svaki stih ne može biti deseterački, pa ne može ni biti izgrađen formulom, a jedan od načina narušavanja epskog deseterca jeste upravo korištenje ovoga uzvika u inicijalnoj poziciji stiha, koji onda ima jedanaest slogova, npr.: **ej!** *De sedimo da se veseljimo*; **ej!** *Davno nekad u zemanu bilo* i sl.

6. Zaključak

Imajući u vidu da je dužina jedna od glavnih odlika bošnjačkih epskih pjesama, da su pjesme od 1.000 ili 2.000 stihova uobičajena pojava, a zbog čega su se američki homerolozi odlučili na terenska istraživanja na južnoslavenskom prostoru, te pjesme nisu mogle biti memorirane, nego su izgrađene naročitom tehnikom umijeća korištenja tradicionalnih sredstava. Samo stvaranje usmene epske pjesme, nastale iz duha kolektiva, zasnovano je na načinu kojim nastaju stihovi – načinu učenja, sastavljanja i prenošenja stihova s generacije na generaciju, tj. na epskoj formuli.

Postoje dva načina kreiranja epskih formula. Prvi i jednostavniji način predstavljaju ponavljani cijeli stihovi i ponavljani polustihovi, bilo prvog bilo drugog dijela stiha. U pitanju je tehnika korištenja ponavljanih fraza koje je epski pjevač čuo i zapamtio od svojih učitelja u toku svoga razvoja. Drugi i esencijalni način kreiranja epskih formula jeste stvaranje epskih formula po uzoru na druge formule, tj. putem analogije s drugim formulama. Stoga epski pjevač mora naučiti da stvara fraze kako bi otpjevao pjesmu, pri čemu uglavnom jedna riječ ili jedan formulni obrazac sugerira da različite formule pripadaju jednoj shematski strukturiranoj vrsti formula ili jednom formulnom obrascu.

Za samo čuvanje orijentalizama kao sastavnog dijela posuđene leksike bosanskoga jezika vrlo važnu ulogu imale su – pored pojedinaca koji su po povratku iz Istanbula širili orijentalizme na ovim prostorima – (narodne) epske pjesme Bošnjaka. Jedino je sistem stvoren u okvirima kolektivnog stvaralaštva mogao biti čvrstim temeljem za očuvanje orijentalnih riječi do danas. Stoga se može zaključiti da je na osnovu inkorporiranosti orijentalizama u epske formule već u početku razvijanja ovoga vida književnog stvaralaštva stvoren sistem kojim je, zahvaljujući konzervativizmu bošnjačkih epskih pjevača, ovaj leksički sloj sačuvan do danas u širokoj rasprostranjenosti.

U Parry-Lordovoj zbirci epskih pjesama, koje su sakupljene još u prvoj polovini 20. stoljeća, evidentirano je ukupno 685 orijentalizama: 575 imenica, 65 pridjeva, 27 glagola, dok je manji broj priloga, uzvika i riječca.

Najbrojniju grupu orijentalnih imenica čine apstraktne imenice zahvaljujući tome što su u sastavu često ponavljane epske formule nastale prema modelu: dvosložni oblik apstraktne imenice orijentalnog porijekla + četverosložni oblik glagola (*u*)činiti.

Orijentalni pridjevi su ili direktno preuzeti iz orijentalnih jezika ili su na orijentalnu (imeničku) osnovu dodavani orijentalni nastavci. Također, neki od orijentalnih pridjeva nastali su od orijentalne (imeničke) osnove dodavanjem slavenskih nastavaka.

Svi orijentalni glagoli su nastali prema jednom modelu: na orijentalnu osnovu su dodavani slavenski nastavci, a jedina razlika među njima jeste što su neki (manji broj) nastali dodavanjem slavenskih sufiksa na orijentalnu glagolsku osnovu, dok je većina orijentalnih glagola nastala dodavanjem slavenskih sufiksa na orijentalnu imeničku osnovu.

Oko priloga, uzvika i riječca orijentalnog porijekla ne mogu biti izgrađeni sistemi formula, nego se oni pridodaju drugim riječima u polustihovima, tako da je njihova osnovna funkcija usklađivanje broja slogova u metrički uvjetovanim stihovima.

EPIC FORMULA AS AN INSTRUMENT THAT PRESERVES ORIENTALISMS IN BOSNIAN LANGUAGE

Summary: The main hypothesis of this work is an epic formula – as an instrument used for studying, integrating and transferring traditional oral structures, in order to transfer language structures which are part of the epic formula – at the same time it is an instrument that preserves orientalisms, as typical part of the Bosnian language. In order to understand this hypothesis it is important to stress out that on the South-Slavic area orientalisms are firstly seen by the arrival of Ottomans, at the same time when Bosnian oral poetry started to develop. Epic formula as the basis for the epic poetry, provided the structure of epic formula that was comprised with oriental lexical units, which were, by the definition of epic formula, repeated and transferred from one generation to the next generation – preserved widely until today.

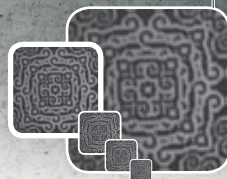
The research part of this work will show the collection of poems, collected by Milmann Parry, titled *Serb-Croatian Heroic poems* (published in 1953).

Keywords: epic formula, the Turkish loanwords, Bosnian language, *Serb-Croatian Heroic poems*

Bibliografija

Izvor:

Lord, Albert Bates, prir. (1953): *Srpskohrvatske junačke pjesme*, SANU, Harvard University Press, Beograd i Kembridž (sabrao Milmann Parry)

Literatura:

- Buturović, Đenana (1992): *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost, Sarajevo
- Filipović, Rudolf (1971): *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Školska knjiga, Zagreb
- Jahić, Dževad (1991): *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka "Ključanin", Sarajevo
- Kalajdžija, Alen (2012): "Neologizmi u bošnjačkom epskom diskursu", u: *Zbornik radova, IV međunarodni naučno-stručni skup "Edukacija za budućnost"*, Pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica
- Kalajdžija, Alen (2010): "Zoonimija u Hörmannovoj zbirci bošnjačke epike: Nazivi konja kao etnolingvistički fenomen u bosnistici", u: *Zbornik radova, naučna konferencija "Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas"*, TIKA i Univerzitet u Tuzli, Tuzla
- Lord, Albert Bates (1990): *Pevač priča*, Idea, Beograd
- Lord, Albert Bates (1974): "Uticaj turskih osvajanja na balkansku epsku tradiciju", u: Buturović – Palavestra (prir.), *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca*, Svjetlost, Sarajevo
- Schmaus, Alois (1982): "Životni uslovi muslimanske epike", u: Koljević, S., *Ka poetici narodnog pesništva: Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*, Prosveta, Beograd
- Škaljić, Abdulah (1985): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Vajzović, Hanka (1999): *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*, Institut za jezik, Sarajevo
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič (1971): *Stilistika i poetika*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo